

Esbab-ı âlemin içtimayıyla teşkil-i eşya ve vücud-u mahlukattır.

Mukaddime: Ey insan! Bil ki insanların ağzından çıkan ve dinsizliği ısmam eden dehşetli kelimeler var. Ehl-i iman, bilmeyerek istimal ediyorlar. Mühimlerinden üç tanesini beyan edeceğiz:

Birincisi: أَوْجَدَتْهُ الْأَسْبَابُ Yani, esbab bu şeyi icad ediyor.

İkincisi: تَشَكَّلَ بِنَفْسِهِ Yani, kendi kendine teşekkül ediyor, oluyor, bitiyor.

Üçüncüsü: اِقْتَضَتْهُ الطَّبِيعَةُ Yani, tabîdir, tabiat iktiza edip icad ediyor.

Evet, madem mevcudat var ve inkâr edilmez. Hem her mevcud, sanatlı ve hikmetli vücuda geliyor. Hem madem kadîm değil, yeniden oluyor. Herhalde ey mülhid! Bu mevcudu mesela, bu hayvanı ya diyeceksin ki esbab-ı âlem onu icad ediyor; yani esbabın içtimasında o mevcud vücud buluyor veyahut o kendi kendine teşekkül ediyor veyahut tabiat muktezası olarak, tabiatın tesiriyle vücuda geliyor veyahut bir Kadîr-i Zülcelal'in kudretiyle icad edilir.

Madem aklen bu dört yoldan başka yol yoktur, evvelki üç yol muhal, battal, mümteni, gayr-ı kabil oldukları kat'î ispat edilse; bizzarure ve bilbedahe dördüncü yol olan tarîk-i vahdaniyet, şeksiz şüphesiz sabit olur.

Amma Birinci Yol ki:

Esbab-ı âlemin içtimayıyla teşkil-i eşya ve vücud-u mahlukattır. Pek çok muhalatından yalnız üç tanesini zikrediyoruz.

Birincisi: Bir eczahanede, gayet muhtelif maddelerle dolu, yüzer kavanoz şişeler bulunuyor. O edviyelerden, zîhayat bir macun istenildi. Hem hayattar hârika bir tiryak onlardan yapılmak icab etti. Geldik, o eczahanede, o zîhayat macunun ve hayattar tiryakın çoklukla efradını gördük. O macunlardan her birisini tetkik ettik. Görüyoruz ki o kavanoz şişelerden her birisinden, bir mizan-ı mahsus ile bir iki dirhem bundan, üç dört dirhem ötekinden, altı yedi dirhem başkasından ve hâkeza muhtelif miktarlarda eczalar alınmış. Eğer birinden, bir dirhem ya noksan veya fazla alınsa o macun zîhayat olamaz, hâsiyetini gösteremez. Hem o hayattar tiryakı da tetkik ettik. Her bir kavanozdan bir mizan-ı mahsus ile bir madde alınmış ki zerre miktarı noksan veya ziyade olsa, tiryak hâssasını kaybeder. O kavanozlar elliden ziyade iken, her birisinden ayrı bir mizan ile alınmış gibi ayrı ayrı miktarda eczaları alınmış.

Acaba hiçbir cihette imkân ve ihtimal var mı ki o şişelerden alınan muhtelif miktarlar, şişelerin garib bir tesadûf veya fırtınalı bir havanın çarpmasıyla devrilmesinden, her birisinden alınan miktar kadar yalnız o miktar aksın, beraber gitsinler ve toplanıp o macunu teşkil etsinler? Acaba bundan daha hurafe, muhal, bâtil bir şey var mı? Eşek muzaaf bir eşekliğe girse, sonra insan olsa “Bu fikri kabul etmem!” diye kaçacaktır.

İşte bu misal gibi her bir zîhayat, elbette zîhayat bir macundur ve her bir nebat, hayattar bir tiryak gibidir ki çok müteaddid eczalardan, çok muhtelif maddelerden, gayet hassas bir ölçü ile alınan maddelerden terkip edilmiştir. Eğer esbaba, anâsıra isnad edilse ve “Esbab icad etti.” denilse aynen eczahanedeki macunun, şişelerin devrilmesinden vücud bulması gibi yüz derece akıldan uzak, muhal ve bâtıldır.

Elhasıl, şu eczahane-i kübra-yı âlemde, Hakîm-i Ezelî’nin mizan-ı kaza ve kaderiyle alınan mevadd-ı hayatiye, hadsiz bir hikmet ve nihayetsiz bir ilim ve her şeye şâmil bir irade ile vücud bulabilir. “Kör, sağır, hudutsuz, sel gibi akan küllî anâsır ve tabâyi ve esbabın işidir.” diyen bedbaht “O tiryak-ı acib, kendi kendine şişelerin devrilmesinden çıkıp olmuştur.” diyen divane bir hezeyancı, sarhoş bulunan bir ahmaktan daha ziyade ahmaktır. Evet o küfür; ahmakane, sarhoşane, divanece bir hezeyandır.